

MEDZI REALIZMOM A KONŠTRUKTIVIZMOM

JÚLIUS ŠVIHRAN, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Okolo problematiky realizmu prebehlo veľa diskusií a polemík od berkeleyovského *esse est percipi* cez Kantov transcendentálny či kritický idealizmus, husserlovskú fenomenológiu až po rozšírený v súčasnosti na západe a v niektorých kruhoch módný konštruktivizmus.

Jedna z prvých otázok, ktorá sa pritom vynára, smeruje k objasneniu toho, čo sa týmito výrazmi označuje, ako ich treba chápať a nakoľko má význam sa nimi zaoberať. Niektorí filozofi pokladali takéto otázky za akademické a vzdialené od vedeckého a praktického života, iní ich pokladali za zásadné. Pozitívisti v tom videli neprípustnú metafyziku a pseudoprobém bez poznávacej hodnoty. Vyskytli sa i názory, že realizmus je zastaralý, dogmatický, že nemôže priniesť nič nové.

To nás núti dôkladnejšie sa zamyslieť nad rôznymi argumentami za i proti, zväziť ich závažnosť a prípadné dôsledky. Hlavnú pozornosť budeme venovať problému a autorom ostatných desaťročí.

x x x

Zo súčasných známych filozofov a logikov sa k realizmu hlási H. Putnam. Prekvapuje však jeho náhľad, že predstava o nezávislej existencii predmetov je mylná, pretože zbaená pojmových rozhodnutí nemá meradlá pre používanie logických pojmov ([5], 201). Podľa neho používanie slov "skutočnosť", "existovať" a "predmet" nie je určené svetom ([5], 201). Putnam prehliada okolnosť, že popri logických operáciách a jazykových prejavoch človek vykonáva celý rad činností, pri ktorých prichádza do priameho kontaktu s vecami a materiálmi, s prístrojmi a technickými zariadeniami, s ľuďmi, atď. Označované – prinajmenšom v istej triede prípadov – označuje predmety a deje vonkajšieho sveta.

Hoci naše názory, tvrdenia a teórie sú výsledkom aj nášho jazyka, ich intersubjektívny charakter, pravdivosť a platnosť závisia od okolností, ktoré nemajú len lingvistický či logický charakter. Prijateľnosť tézy, že rozumieme najmä tomu, čo vieme sami urobiť, nemôže zvädzať k prehliadaniu faktu, že vo svete prebieha množstvo dejov, o ktorých nevieme a sú mimo našej pôsobnosti.

Na tomto mieste je vhodné všimnúť si názory J. Piageta, ktorý v početných publikáciách sám i so spolupracovníkmi skúmal aktivitu subjektu u detí a mládeže a venoval mnoho pozornosti aj epistemologickým otázkam. Skúmal úlohu adaptácie, akomodácie, vývin názorov na predmet, priestor, čas, príčinnosť, sledoval utváranie schém činností, genézu symbolických operácií a mnohé iné. Hlásil sa k takému chá-

paniu inteligencie, ktoré by zohľadňovalo interakciu medzi organizmom a prostredím, medzi intelektuálnymi operáciami a skúsenosťou o realite. Spájal však realizmus s kreacionizmom, vitalizmom a s učením o predurčenej harmónii (por. [4], 17 a n.). Prehliadol pritom, že realizmus zaznamenal značnú evolúciu a diferenciaciu.

Rozmanitosť kontextov a príležitostí, pri ktorých sa k týmto otázkam vyjadroval, vedie k istým ťažkostiam pri interpretácii jeho názorov. Preto neprekvapuje, keď jeden z prispievateľov do zborníka venovanom jeho jubileu a dobrý znalec jeho diela E. von Glasersfeld na základe štúdia Piagetových prác konštatuje, že poňatie, podľa ktorého by kognitívne štruktúry mohli reflektovať ontologickú realitu, je ilúzia, pretože "priestor", v ktorom sa pohybujeme, meriame a mapujeme naše pohyby a operácie, je priestorom našich vlastných konštrukcií (por. [6], 619). O tom, že nejde o náhodný a zo súvislosti vytrhnutý citát, svedčí aj okolnosť, že Glasersfeld v závere príspevku zdôrazňuje spriaznenosť Piagetovej koncepcie s Kantovým transcendentálnym v tom zmysle, že nejde o poznanie objektov, nejde o model bytia, ale o model poznávajúceho ([6], 633).

Lenže poznávajúci nie je čistý subjekt. Spomínané intelektuálne, symbolické a motorické operácie sú riadené centrálnou nervovou sústavou, ktorá je produktom milióny rokov trvajúcej evolúcie a je zároveň súčasťou našej somatickej výbavy. Piaget to pripúšťa, keď analyzuje úlohu adaptácie a akomodácie, robí však ústupky subjektivismu, keď sa zdráha priznať predmetom a procesom vo svete nezávislú existenciu, keď nechce odlíšiť veci od pojmov a schém činnosti.

Negatívne javy sprevádzajúce neraz našu činnosť – ako úrazy, havárie a rôzne neúspechy – svedčia o hraniciach nielen našich možností, ale narušujú aj našu túžbu po harmónii a po vybudovaní uceleného a vyčerpávajúceho obrazu sveta.

x x x

V teórii poznania bol svojho času rozšírený názor, že nám sú bezprostredne prístupné iba naše zážitky, dojmy, vnemy, predstavy. Tieto však napriek svojej živosti a bezprostrednosti majú priestorovo a časovo ohraničený dosah. Bez abstrakcií, idealizácií, bez pojmotvornej činnosti, modelovania a teoretizovania by sme sa sotva mohli povzniesť nad úzky okruh osobnej skúsenosti, sotva by bola možná veda, technika, civilizácia v širokom zmysle slova.

V tomto bode opätovne dochádza k stretu realistického a konštruktivistického chápania. V spomenutých aktivitách vidia konštruktivisti argument podporujúci ich záver, že ide o voľné výtvary nášho rozumu, ba že aj realita je sociálny konštrukt, produkt našej činnosti a kultúry. Pomery na našej planéte sa zaiste v dôsledku antropnej činnosti radikálne zmenili, zároveň však nemôžeme ignorovať skutočnosť, že voči živelným pohromám, chorobám a mnohým iným negatívnym javom sme neraz bezmocní, že do reality patrí aj hlad a zaostalosť, ktoré sotva môžeme pripísať na účet našej cieľavedomej aktivity.

K svetu pristupujeme cez naše potreby a záujmy a chápeme ho cez naše pojmy a teoretické koncepcie. Je však aj dosť takých javov, ktorým celkom nerozumieme a ktoré sa vymykajú našim interpretačným rámcom.

Ťažkosti s vymedzením takých pojmov ako svet, realita, danosť, atď. zvädzali k snahám vyhnúť sa takýmto diskusiám zavedením tzv. formálneho spôsobu reči, prípadne rozlíšením interných a externých otázok v tom chápaní, že epistemicky zmysluplné sú len interné otázky, kým externé patria do sveta metafyziky a predstavujú nanajvýš rozhodnutia o voľbe jazykových rámcov.

Háčik je však v tom, že my o svete nielen hovoríme, ale aj konáme, pracujeme a zápasíme s rôznymi ťažkosťami, sme nielen divákmi, ale aj aktívnymi účastníkmi v "dráme života". Naša skúsenosť sa preplieťa s teoretickými koncepciami, postojmi a očakávaniami. Vytvára sa tak korpus názorov u jednotlivých nositeľov, ale aj istá atmosféra doby, ktorá zvädza k názoru, že pravda je "dieľaťom doby" (historizmus), "vecou dohody" (konvencionalizmus), jazyka a pod.

Komplexná povaha tejto problematiky núti zvažovať pre i proti jednotlivým stanoviskám a hľadať riešenie, ktoré by bolo primerané súčasnému stavu poznania a zároveň by vyhovovalo aj požiadavkám vnútornej konzistencie medzi evidenciou, údajmi a abstrakciami a teoretickými koncepciami, ako aj svetonázorovými a gnozeologickými východiskami. Dôvody podliehajú kontrole z faktúálnej, teoretickej i svetonázorovej úrovne a nemožno prehliadať ani ich jazykovú formuláciu v spätosti s významovou stránkou výrazov.

I keď je významová stránka výrazov v mnohých prípadoch sociálne zafixovaná a má korene v skúsenosti, spomínané abstraktnejšie výrazy, konštrukty majú voľnejší vzťah k skutočnosti, pripúšťajú neraz nielen rôzne pravidlá korešpondencie a odlišnosť v akcentoch, ale aj rozmanitosť verzíí, interpretácií, ba neraz aj paradigiem.

Ak sa spochybňuje možnosť objektívneho pozorovania a merania, ak sa z pojmu pravdy demontuje kritérium zhody s reálnym stavom vecí a za výpovedami sa aspoň v niektorých prípadoch nevidia objektívne koreláty, ťažko hovoriť o overovaní a testovaní poznatkov, o ich platnosti, objektivite či falzifikácii, ťažko čeliť ľubovôli a subjektivismu, a fakt, že niekto hovorí niekomu o niečom, sa stáva záhadou.

K nedorozumeniam a dezinterpretáciám dochádza aj vtedy, keď sa akcentuje, že príroda a realita sú "len" abstrakcie, ideálne konštrukcie, ktoré vytvárame naším myslením, keď sa hľadanie reálneho pokladá za naivitu či pozostatok starých čias, prekonaný symbolizmom modernej vedy. Aj v súčasnej vede sa vyskytujú situácie, keď musíme rozlišovať medzi našimi očakávaniami, predstavami, konštrukciami a od nich nezávislými procesmi, udalosťami, a nie je celkom pravda, že výpovede zásadne nemôžeme konfrontovať s jednotlivými vonkajšími predmetmi.

Zdá sa, že tu ešte stále doznieva vplyv Kantovho učenia, podľa ktorého rozum predpisuje zákony prírode, ktorú nemôžeme poznať v jej podstate, ale len tak, ako sa nám javí. Kant napriek svojmu transcendentálnemu idealizmu nepochyboval o existencii vecí osebe a požadoval objektívnu platnosť vedeckých poznatkov.

Niekdajšia dichotómia medzi skúsenosťou a rozumom, údajmi (dátami) a abstrakciami, konštrukciami, teoretickými pojmami po mnohých výskumoch a diskusiách stráca na ostrosti. Zistilo sa, že medzi tieto úrovne poznania ťažko viesť presnú deliacu čiaru. V dôsledku rozvoja techniky sa pozorovaniu a experimentovaniu stávajú prístupnými aj také javy a procesy, ktoré sa pred niekoľkými de-

sa'ročiami pokladali za predmet domnieok a špekulácií. Stroskotali pokusy redukovat' teoretické a konceptuálne poznanie na perceptuálnu úroveň, ako sa o to usilovali predstavitelia krajného empirizmu. Teórie nie sú determinované iba skúsenosťou, ale aj širšími súvislosťami a východiskami, gnozeologickými a svetónázorovými postojmi, logickým a matematickým aparátom.

Na otázku, ako možno posudzovať pravdivosť teórií, keď prekračujú bezprostrednú skúsenosť, ťažko nájsť uspokojivú odpoveď. Predstaviteľom inštrumentalizmu a príbuzných doktrín stačí, že teórie usmerňujú výskum a prinášajú výsledky. Z minulosti však vieme, že takúto "službu" robili neraz aj nie celkom adekvátne teórie, že sa niektoré museli časom korigovať, ba opustiť ako falošné (geocentrizmus).

Realistickému prístupu k teóriám niektorí vyčítajú, že implikuje pravdivosť všetkých teórií. Táto vyčítka je azda na mieste, ak ide o naivný alebo intuitívny realizmus. Neplatí to však o realizme, ktorý zohľadňuje skúsenosti z dejín vied a vyzdvužuje poučenie z dlhotrvajúcich diskusií o teórii relativity, kvantovej teórii, z neprestávajúcich polemík v kozmológii a biológii. Abstraktné "entity" teórií majú na jednej strane prepojenie s výsledkami pozorovania, merania, experimentovania, z druhej strany neraz ako legitímna vystupuje otázka, či tieto entity naozaj jestvujú, či nejde o ontologizáciu niektorých našich pojmov a predpokladov.

Nejde o žonglovanie so slovami, ale o vitálne dôležité rozlišovanie medzi serióznymi teoretickými koncepciami a nezodpovedajúcimi špekuláciami, o demarkačnú čiaru medzi vedou a šarlatánstvom. Je to o to naliehavejšie, že niektorí známi predstavitelia konštruktivismu (ako Piaget) spochybňujú možnosť porovnávania poznania s realitou, možnosť jeho korešpondovania s ontologickou skutočnosťou a predstavu, že kognitívne štruktúry odrážajú realitu, pokladajú za ilúziu. Zdôvodňujú to tým, že priestor, v ktorom sa pohybujeme, je priestorom našich vlastných konštrukcií.

Podobné názory obhajuje aj H. Margenau, známy americký fyzik a filozof. Vo svojej rozsiahlej a materiálovo bohatej knihe tvrdí, že vonkajší predmet je konštrukt ([3], 292) a vlastnosti tiež. Ako naznačuje termín, vlastnosť je čosi pre predmet charakteristické, niečo, čím sa prejavuje jeho zloženie. Ľudia oddávna využívali vlastnosti ako pevnosť, rozpustnosť, horľavosť a iné pre uspokojovanie svojich potrieb a nepokladali ich za svoje výtvary. Odhalenie niektorých vlastností a s tým spojených príčin si vyžiadalo mnoho času a námahy.

Molekuly, atómy, riek, moria, rudy a horniny jestvovali dávno pred tým, ako na našej planéte vzniklo ľudské vedomie a jazyk. Za povšimnutie pritom stojí, že tieto niektorí nepokladajú za konštrukty: asi sa mlčky predpokladá, že o vedomí máme bezprostrednú evidenciu. Nedá sa to však povedať o jazyku, ktorý je zložitým komplexom znakov a pravidiel a v súčinnosti s vedomím "generátorom" konštrukt.

Aj keď v mnohých prípadoch platí, že oddelenie entít od teórie je nemožné, nemožno ignorovať fakt, že človek od úsvitu dejín prichádzal do styku s vecami a materiálmi, o ktorých nemal hotové teórie. Napriek animizmu, mýtom a neraz fantastickým predstavám sa postupne učil využívať látky a sily prírody.

Existencialisticky orientovaní autori občas poukazovali na to, že človek je svojím bytím situovaný vo svete. Táto naoko banálna téza dostáva interpretáciu aj v závislosti od toho, ako sa chápe svet. Jedni majú na mysli hlavne sociálny svet, ktorému radi priznávajú historický, a teda prechodný charakter. Ďalší radi akcentujú symbolický svet. Ak sa potom tvrdí, že svet a príroda sú naše konštrukcie, dostávame sa do bludného kruhu, strácajú sa kritériá na odlíšenie fikcií (ako sú draky, víly a pod.) od seriózných pojmov, ako sú elementárne častice, vírusy, baktérie alebo systém, stav, príčinnosť a ďalšie, s ktorými sa efektívne pracuje.

Svojho času sa v metodologickej literatúre venovalo mnoho pozornosti pravidlám korešpondencie, zmyslom ktorých bolo zabezpečiť prechod od zmyslovej skúsenosti k abstraktným pojmom a naopak. Nechýbali ani pokusy redukovať teoretické a explanačné pojmy na perceptuálnu úroveň. I keď sa ukázali nedostatky mnohých týchto pokusov, nemožno prehliadať potrebu pravidiel a kritérií, podľa ktorých by nielen výskumníci, ale aj ľudia praxe mohli riešiť problémy bez obáv, že sa dostanú na scestie či do slepých uličiek.

Ako ukazujú dejiny vied a metodologická analýza, otázka objektivity vedeckého poznania nie je jednoduchá. Túto otázku nemožno zúžiť na matematizáciu a kvantifikáciu. Kvantitatívne údaje sa používajú a interpretujú v rámci istých úloh a v kontexte, podmienenom úrovňou danej oblasti. Kontexty majú svoje teoretické východiská a predpoklady, ktoré do istej miery spoluurčujú popis, výklad a interpretáciu skúmaných javov. Táto okolnosť poskytuje racionálny prvok tvrdeniam, že nejedná sa o čistý popis, že popis je vždy popisom z istého hľadiska a prostredníctvom istého konceptuálneho aparátu. Niektorí na základe takýchto konštatovaní dochádzajú k záveru, že niet zásadného rozdielu medzi empirickými a teoretickými, fenomenálnymi a interpretačnými výpoveďami.

To je nielen v rozpore so spomínaným rozdielom medzi údajmi a konštruktami, ale aj so skutočnosťou, že je nemálo javov a faktov, ktoré nevieme uspokojivo objasniť, že sa vysvetľovanie niektorých javov ukázalo ako neudržateľné. Fakty musíme nejako opísať a vyjadriť, ich výskyt je však na vyjadrení nezávislý. I keď dôvody závisia do istej miery od systémových súvislostí, nemožno prehliadať vzťahy implikácie, dôsledku, vyplývania, indukčnej podpory či falzifikácie a nemožno ignorovať ani situácie, keď narážame na danosti bez ohľadu na to, či nám "pasujú" do systému, alebo nie.

Myšlienkové usporiadanie skúseností a poznatkov z prírody, spoločnosti, z oblasti techniky a kultúry môže prebiehať v rôznych jazykových rámcoch, hrách a kontextoch. Novopozitivistí, ktorí pôvodne ostro vystupovali proti metafyzike a usilovali o vedecké chápanie sveta, jazyk fyziky pokladali za univerzálny jazyk vedy, a tak v inom prestrojení zavádzali metafyziku, ktorú odsudzovali. Psychologicky v zmysle jednoty vedomia a logicky v zmysle koherencie, ale aj sociálne a historicky sa ukazuje, že pre aktívnu činnosť a orientáciu vo svete je potrebné viac ako čistý pocit a registrácia javov. Záplava informácií bez jednotiacich princípov by ohrozovala nielen našu osobnú identitu, ale aj sociálnu komunikáciu a spoluprácu. Boj proti metafyzike stroskotal aj preto, že je ťažké viesť deliacu čiaru medzi vedeckými poznatkami

a metafyzickými interpretáciami, medzi skúsenosťou, pojmovým aparátom a pravidlami jazyka, ale aj preto, že predstavitelia novopozitívizmu pripúšťali slobodnú voľbu jazykových foriem v duchu tolerancie a konvencionalizmu.

V ostatných desaťročiach sa stretávame s ďalšími kandidátmi na celkový obraz o aktivite vo vedách – s epistémami a paradigmami. Bolo by užitočné porovnať, v čom sa tieto koncepcie zhodujú a v čom rozchádzajú. Obe zdôrazňujú úlohu anomálií, krízových situácií a prechodný charakter týchto útvarov. Ani jedna si zásadne nekladie otázku, prečo dochádza k anomáliám, prečo je veda nútená prechádzať k novým paradigmám či epistémam, k novému nazeraniu na svet. Kuhnova poznámka, že ide o vývin podobný vývinu v organickom svete, neobjasňuje otázku, prečo riešenie problémov ide v istom období istým smerom. Okrem toho zanedbáva faktor adaptácie: ak sa organizmy prispôbujú vonkajšiemu prostrediu, tak sa naše pojmy a procedúry musia prispôbovať čomusi, čo je na nich nezávislé.

Ak sú pojmy slobodné výtvyry nášho rozumu a slobodne volíme jazykové formy, tak na základe čoho odlišujeme seriózne tvrdenia a koncepcie od nepodložených špekulácií a šarlatánstva? Čo nás núti občas meniť pojmový aparát, explanačné schémy a prístupy? Prečo veda opustila naivné výklady starých Grékov o blesku, dúhe, geocentrické učenie, alchýmiu a mnohé ďalšie?

Konstruktivisti pripúšťajú, že v procese poznania narážame na ťažkosti a prekážky. Pritom prehliadajú, že pri dôslednom chápaní z ich hľadiska ťažkosti a prekážky by museli mať charakter konštruktov, v dôsledku čoho by sa pohybovali v kruhu bez vyústenia do činnosti s reálnymi výsledkami. Ich dilema veľmi pripomína Kantovu dilemu, ktorý hlásal, že rozum predpisuje zákony prírode a na druhej strane tvrdil, že vec osebe nám ostáva navždy neznáma, keďže poznávame len javy.

Niektorí videli východisko z takýchto a podobných ťažkostí v zavedení tzv. formálneho spôsobu reči. Ten si azda môžu dovoliť logici, pokiaľ pracujú s umelými znakovými systémami. V bežnom živote aj oni používajú prirodzený jazyk, vďaka ktorému vznikli umelé znakové systémy a napokon aj počítače.

x x x

V minulosti sa neraz poukazovalo na to, že o existencii vecí, procesov a udalostí sa presviedčame aj na základe empirickej evidencie. Tá vystupuje ako verifikačná a testovacia inštancia teoretických koncepcií, bez čoho by bolo ťažko stanoviť deliacu čiaru medzi hodnovernými poznatkami a svojvoľnými špekuláciami.

Možno namietat, že veda vychádza zo základných pojmov a princípov, ktoré nie sú jednoznačne determinované skúsenosťou, a ostáva otázkou voľby či dohody, pre ktoré východiská a predpoklady sa rozhodneme. Realistické východiská sa ukazujú v zhode s dejinami vied a s ich metodologickými procedúrami. Úspešnosť niektorých nepravdivých teórií v minulosti nestiera rozdiel medzi poznávacími procedúrami a výsledkami, medzi zámermi, reálnou existenciou a predmetom. Ako makroskopické bytosti sa pri prenikaní do mikrosвета a megasвета nemôžeme zaobísť bez hypotéz, modelov, extrapolácií, bez zložitého prístrojového vybavenia a matematického aparátu, pričom nemožno poprieť, že tieto participujú na formovaní

našich predstáv o povahe skúmaných javov a majú istý ontologický dosah. Niektorí autori si neuvedomujú, že problematizovaním existencie vonkajšieho sveta sa dostávajú do rozporu so somatickými a biologickými danosťami človeka, s poznatkami o výmene látok, energií a informácií medzi živými organizmami a vonkajším prostredím, že tým zbavujú skúsenosť jej významu pre procesy poznania vrátane konštruovania, overovania a falzifikovania našich názorov a koncepcií. Z ich výkladov má čitateľ neraz dojem, že existenciu vecí v priestore a čase stotožňujú s konštruktami a zabúdajú, že mimo našich pojmov a konštruktov ostáva nemálo javov. Prílišná koncentrácia na jazykové a logické aspekty takých výrazov ako existencia, entita, vlastnosť a pod. zvädza k prehliadaniu vecných korelátov nášho obrazu sveta, poznávacej i praktickej činnosti a k výčitke, že zatiaľ čo sa filozofi o existencii sveta hádajú, prírodovedci ho skúmajú a všetci sa podieľame na jeho devastácii.

LITERATÚRA

- [1] EDDINGTON, A.: The Nature of the Physical World. Londýn 1964.
- [2] HUSSERL, E.: Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Haag 1962.
- [3] MARGENAU, H.: The Nature of Physical Reality. New York, Toronto, Londýn 1950.
- [4] PIAGET, J.: Psychologie inteligence. Praha 1970.
- [5] PUTNAM, H.: Representation und Realität. Frankfurt n. Mohanom 1991.
- [6] Revue Internationale de Philosophie. Piaget. 1982, F-4.